

Conjunctuurenquête Nederland

Vierde kwartaal 2017

Verdere groei verwacht in 2018

Voorwoord

Dit rapport bevat de belangrijkste uitkomsten van de Conjuncturenquête Nederland van het vierde kwartaal 2017.

De Conjuncturenquête Nederland brengt voor het Nederlandse bedrijfsleven vier keer per jaar de belangrijkste ontwikkelingen en verwachtingen in kaart, uitgesplitst naar regio, bedrijfstak en bedrijfsgrootte. De resultaten vormen de basis voor het 'Ondernemersvertrouwen Nederland'. Deze samenvattende stemmingsindicator geeft de richting aan waarin de Nederlandse economie of specifieke bedrijfstakken zich waarschijnlijk zullen ontwikkelen.

Samenwerking

De Conjuncturenquête Nederland is een gezamenlijk onderzoek van CBS, de Kamer van Koophandel, EIB, MKB Nederland en VNO-NCW, met de steun van het Ministerie van Economische Zaken. Doel van de samenwerking is completere informatie over het niet-financiële bedrijfsleven te vergaren tegen minder administratieve lasten.

Kwaliteit

Het proces voor de totstandkoming van de Conjuncturenquête Nederland (COEN) is ISO-gecertificeerd. Deze certificering is een bevestiging dat aan zeer hoge kwaliteitseisen wordt voldaan.

Saldo's

Deze rapportage werkt met saldo's. Een saldo ontstaat door het percentage ondernemers dat zijn ervaring of verwachting als

negatief ziet, af te trekken van het percentage dat een positieve ervaring of verwachting meldt. Als bijvoorbeeld 10 procent van de ondernemers een dalende omzet had en 20 procent een stijgende omzet, ontstaat een saldo van +10 procent. Het saldo geeft in één oogopslag weer of de stemming onder ondernemers positief of negatief is en in welke mate.

Seizoenpatronen

Bij de interpretatie van de cijfers dient rekening te worden gehouden met seizoeninvloeden. Deze spelen bij sommige variabelen een rol, zoals bij omzetten in de landbouw en horeca. Om een uitkomst in een beter perspectief te kunnen plaatsen, verdient een vergelijking met dezelfde periode een jaar eerder om die reden de voorkeur boven een vergelijking met een kwartaal eerder. Voor het samenstellen van de indicatoren van het ondernemersvertrouwen, worden de onderliggende variabelen wél gecorrigeerd voor seizoenpatronen. Hierdoor kan het vertrouwen elk kwartaal worden vergeleken met een eerder kwartaal.

Het niet-financiële bedrijfsleven

Het niet-financiële bedrijfsleven is een samentelling van secties **A** Landbouw, bosbouw en visserij, **B** Winning van delfstoffen, **C** Industrie, **F** Bouwnijverheid, **G** Groot- en detailhandel; reparatie van auto's, **H** Vervoer en opslag, **I** Logies-, maaltijd- en drankverstrekking, **J** Informatie en communicatie, **L** Verhuur van en handel in onroerend goed, **M** Advisering, onderzoek en overige specialistische zakelijke dienstverlening, **N** Verhuur van roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening, **R** Cultuur, sport en recreatie, **S** Overige dienstverlening.

Waarneemperiode

De gegevens voor deze publicatie zijn verzameld in de maand oktober 2017.

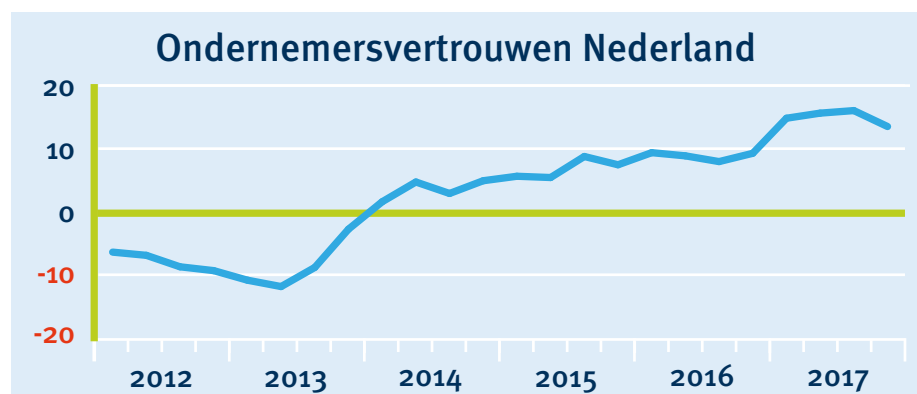
Dit rapport is gepubliceerd op 17 november 2017. Het rapport van de Conjuncturenquête eerste kwartaal 2018 wordt op 15 februari 2018 gepubliceerd op www.ondernemersplein.nl/COEN/

Ondernemers verwachten volgend jaar verdere groei

Ondernemers verwachten voor 2018 een verdere toename van de omzet, de export, de werkgelegenheid en de investeringen. Per saldo verwacht 30 procent volgend jaar meer omzet te behalen dan in 2017. Ook de verwachtingen voor de buitenlandse omzet zijn gunstig. Verder zijn ondernemers positief gestemd over de verwachte ontwikkelingen in de bedrijfsvoering. Per saldo voorziet bijna 18 procent een groei van het personeelsbestand. In 2018 nemen de verwachte investeringsuitgaven volgens per saldo 10 procent van de ondernemers toe.

Ondanks de positieve vooruitzichten komt het ondernemersvertrouwen aan het begin van het vierde kwartaal met een stand van 13,4 lager uit dan in het derde kwartaal. Deze afname volgt op een periode van vier kwartalen waarin het ondernemersvertrouwen onafgebroken verbeterde tot 15,9 in het derde kwartaal van dit jaar. De indicator bereikte toen het hoogste niveau sinds de start van de meting in 2008. Ondanks de afname van het ondernemersvertrouwen staat het nog steeds op een hoger niveau dan eind vorig jaar.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland en VNO-NCW

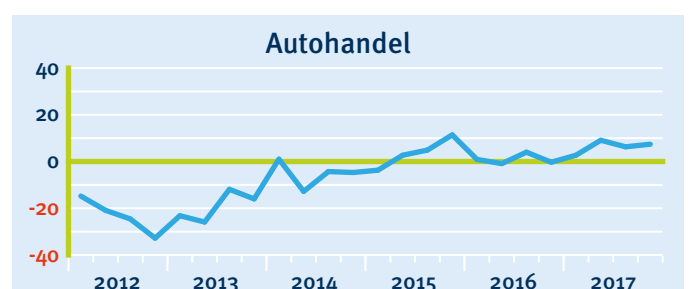
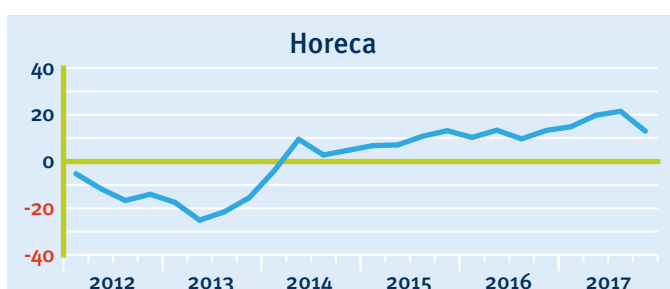
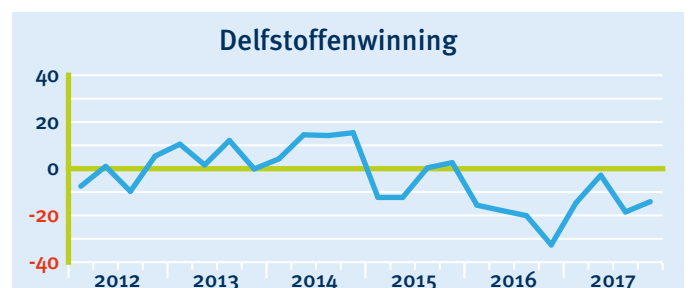
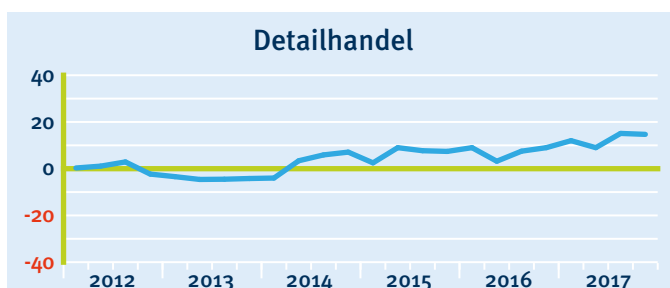
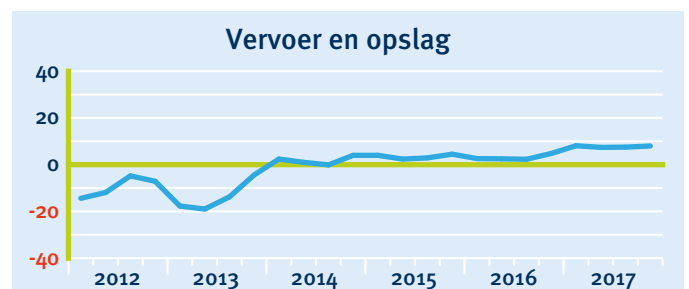
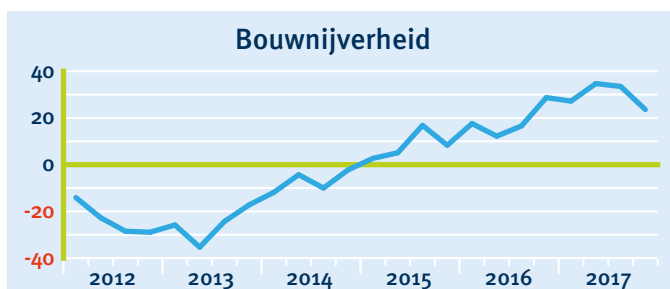
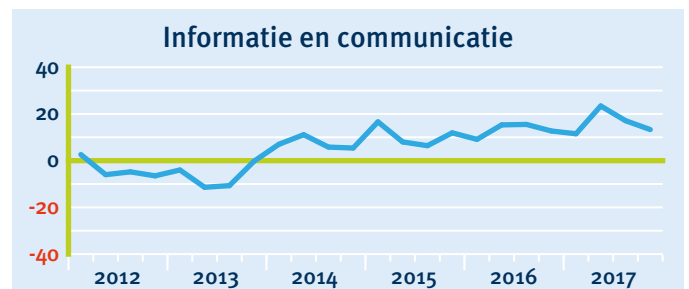
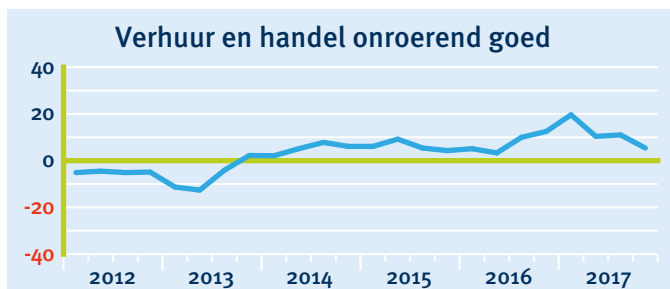
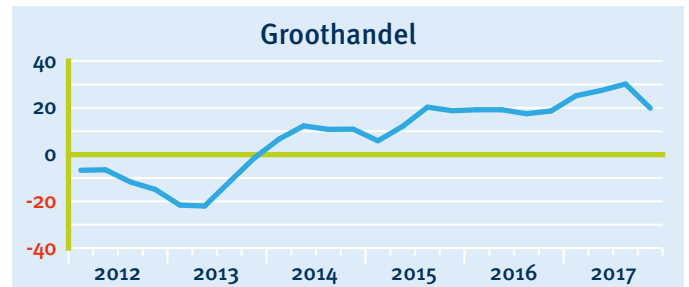
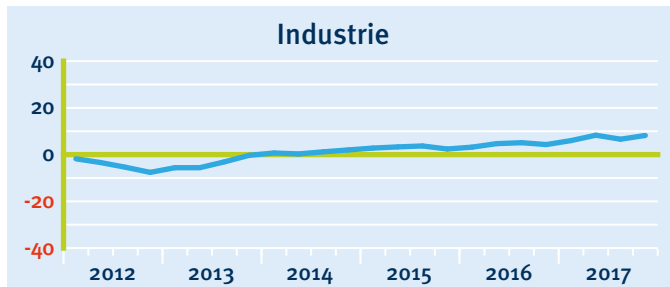
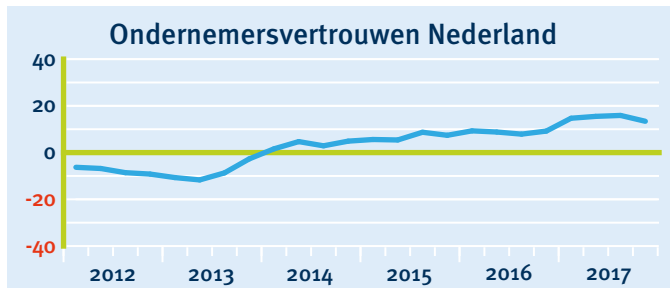
Verder in deze rapportage:

- **Sentiment iets minder positief dan vorig kwartaal** pagina 5
- **Positieve ontwikkelingen zetten door in vierde kwartaal** pagina 7
- **Ondernemers verwachten verdere groei in 2018** pagina 8
- **Uitgelicht: verwachtingen 2018** pagina 9
- **Regionale verwachtingen** pagina 10

Ondernemersvertrouwen per sector

Uitkomsten vierde kwartaal 2017

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Sentiment iets minder positief dan vorig kwartaal

Het ondernemersvertrouwen, de stemmingsindicator van ondernemend Nederland, staat aan het begin van het vierde kwartaal op 13,4. Daarmee is de indicator met 2,5 punt gedaald ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Hiermee komt een einde aan een reeks stijgingen in de afgelopen vier kwartalen. Ondanks de daling staat het ondernemersvertrouwen nog steeds op een bijzonder hoog niveau.

Evenals in de voorgaande kwartalen van 2017 is het sentiment positief in alle sectoren, behalve in de delfstoffenwinning. In de meeste sectoren ligt het ondernemersvertrouwen minder hoog dan in het derde kwartaal.

Vertrouwen in bouwsector het hoogst, ondanks daling

Het vertrouwen in de bouwsector is voor het vijfde kwartaal op rij het meest positief van alle sectoren, ondanks de daling ten opzichte van het derde kwartaal. Toen kwam het ondernemersvertrouwen in de bouw uit op 33,5. Aan het begin van het vierde kwartaal ligt de indicator 10 punten lager op 23,6. De afname is vooral te wijten aan een minder positieve ontwikkeling van de gerealiseerde productie in de afgelopen maanden. Mogelijk spelen de door de ondernemers genoemde belemmeringen hierbij een rol. Bij een op de vijf bedrijven is sprake van een tekort aan gekwalificeerd personeel en ruim 13 procent van de ondernemers geeft aan last te hebben van een tekort aan productiemiddelen, materiaal en ruimte.

Grootste afname vertrouwen in groothandel

Het ondernemersvertrouwen in de groothandel is afgenomen met ruim 10 punten. In het derde kwartaal stond de indicator op 30,2 en aan het begin van het vierde kwartaal op 19,9. Gecorrigeerd voor seizoensinvloeden, zijn ondernemers in deze branche minder positief gestemd over de omzetontwikkeling in de afgelopen drie maanden en de verwachtingen voor de omzet in het lopende kwartaal. Ook over de ontwikkeling van het economisch klimaat zijn ondernemers minder positief dan in het vorige kwartaal. Het vertrouwen van de ondernemers in de

groothandel is weliswaar gedaald, maar nog steeds zeer positief en het ligt ruimschoots boven het gemiddelde (+2,7) sinds de start van de waarneming in 2008.

Positiever sentiment industrie

Het sentiment in de industrie is juist verbeterd. Het ondernemersvertrouwen in de industrie komt in het vierde kwartaal uit op 8,2, terwijl dit in het derde kwartaal nog 6,6 bedroeg. Dit is met name te danken aan verbeterde verwachtingen met betrekking tot de productie.

Ondernemers delfstoffenwinning minder negatief

Ook in de delfstoffenwinning is het ondernemersvertrouwen verbeterd. Het beeld in deze sector is echter nog steeds negatief. Aan het begin van het vierde kwartaal kwam het vertrouwen in de delfstoffenwinning uit op -14,1, tegen -18,5 in het voorgaande kwartaal. Het negatieve vertrouwen wordt met name veroorzaakt door de negatieve productieverwachting.

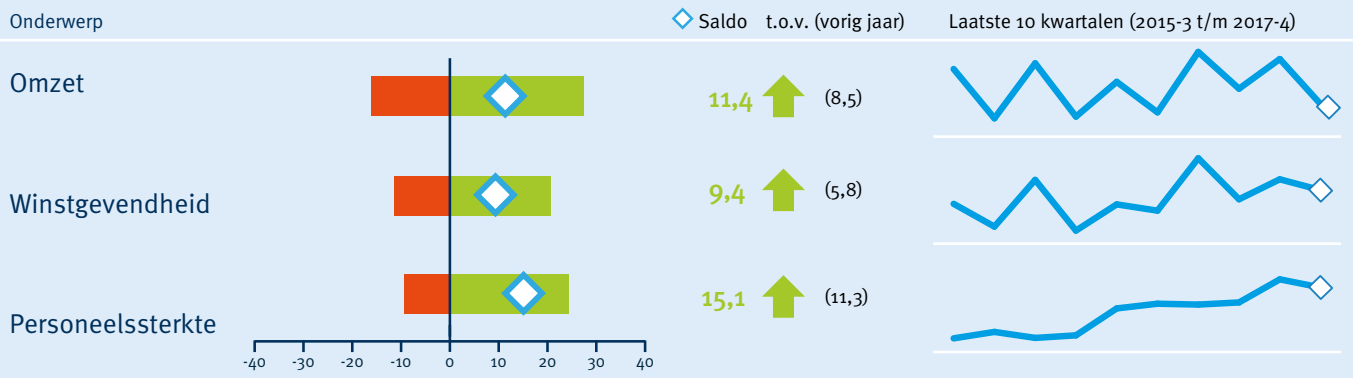
Minder vertrouwen in commerciële dienstverlening

In de meeste sectoren binnen de commerciële dienstverlening nam het ondernemersvertrouwen af. Dat stemt overeen met het totaalbeeld van het economische sentiment. De sector vervoer en opslag vormt een uitzondering hierop. In deze sector komt het vertrouwen iets hoger uit dan in het derde kwartaal. Binnen de commerciële dienstverlening vindt de grootste terugval van het vertrouwen plaats in de horeca. In deze sector nam het vertrouwen af van 21,5 naar 13,0. Het vertrouwen in deze sector stond in het tweede en derde kwartaal op een historisch hoog niveau.

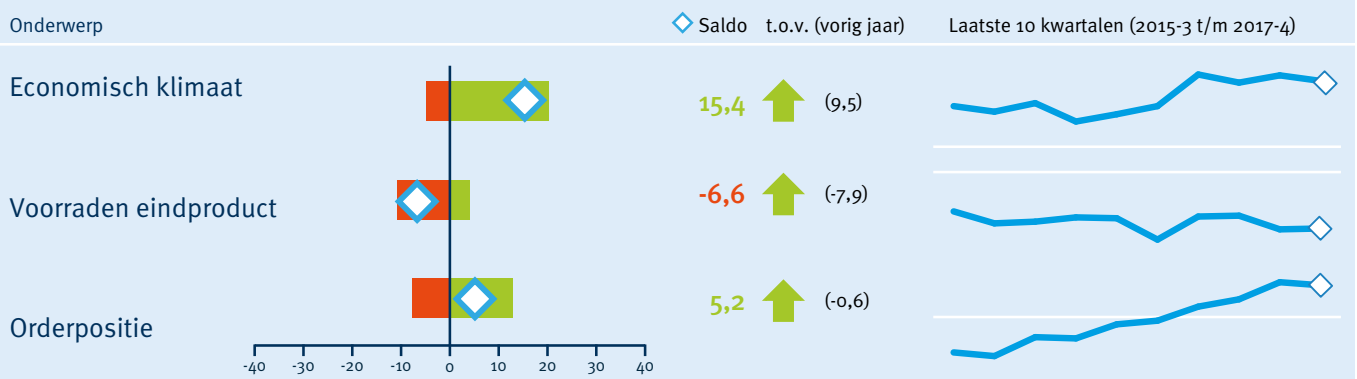
Vertrouwen ondanks daling nog steeds op hoog niveau

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

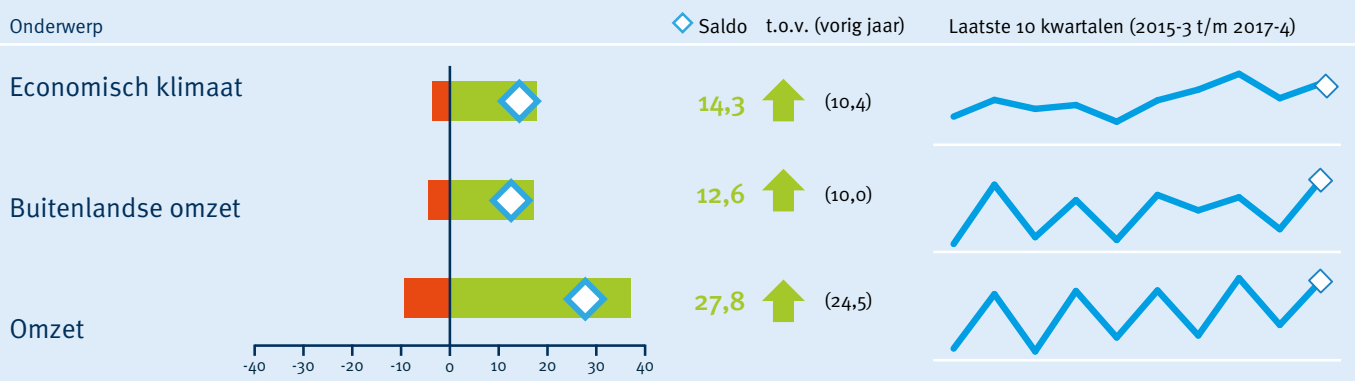
Ontwikkelingen derde kwartaal

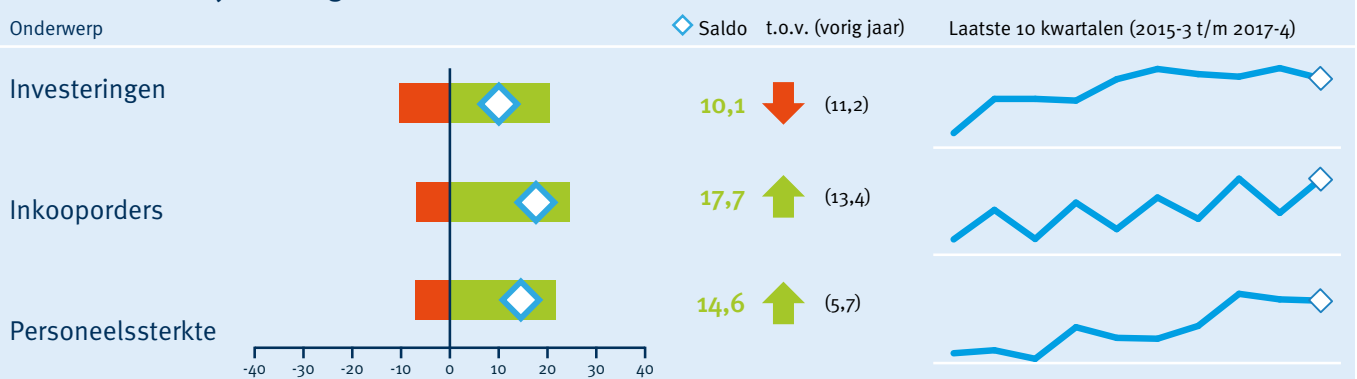
Beoordelingen van de ondernemer (begin van het vierde kwartaal)

Verwachte ontwikkelingen vierde kwartaal

Verwachte bedrijfsvoering vierde kwartaal

Positieve ontwikkelingen zetten door in vierde kwartaal

Net als in het vorige kwartaal is het Nederlandse bedrijfsleven ook positief gestemd voor de laatste maanden van 2017.

Ondernemers zijn met een saldo van 15,1 zeer positief over de ontwikkeling van de personeelssterkte in het derde kwartaal. Ook geven zij aan dat de omzet en de winstgevendheid in het afgelopen kwartaal gegroeid zijn. Over deze ontwikkelingen zijn ondernemers positiever dan in hetzelfde kwartaal vorig jaar.

Aan het begin van het vierde kwartaal beoordelen ondernemers de orderpositie positief. Sinds het eerste kwartaal van 2017 is het oordeel over de orderpositie voor het eerst sinds het begin van de metingen per saldo positief. Per saldo beoordeelt 6,6 procent van de ondernemers de voorraden eindproduct als te groot, gelet op de afzetverwachting. Over de ontwikkeling van het economisch klimaat oordelen ondernemers positief.

De verwachtingen voor zowel het economisch klimaat, als de omzet, als de buitenlandse omzet zijn positiever dan drie maanden geleden. Hier speelt echter een seizoeneffect mee, maar vergeleken met dezelfde periode vorig jaar zijn de verwachtingen ook positiever.

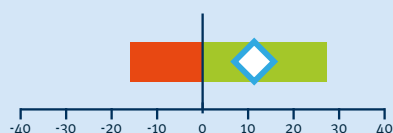
In de bedrijfsvoering verwachten ondernemers in het vierde kwartaal verbeteringen. Het aantal ondernemers dat een groei van de personeelssterkte verwacht, bleef op een hoog niveau. Er wordt per saldo ook een toename van het aantal inkooporders verwacht. Per saldo verwacht 10,1 procent van de ondernemers een toename van de investeringen voor het lopende jaar. Het saldopercentage voor de investeringsverwachting is de laatste zes kwartalen relatief stabiel.

Ontwikkelingen derde kwartaal

Onderwerp

pessimisten % optimisten

Omzet

◇ Saldo t.o.v. (vorig jaar)

Laatste 10 kwartalen (2015-3 t/m 2017-4)

11,4 ↑ (8,5)

Hoe lees ik het Dashboard Conjuncturenquête Nederland?

Onderwerp: in de Conjuncturenquête Nederland worden ondernemers naar hun oordeel gevraagd over verschillende onderwerpen. Er is een verschil tussen terugblikken op het vorige kwartaal en verwachtingen voor het huidige kwartaal. Hierdoor kan een onderwerp twee keer voorkomen in het dashboard. De koppen die boven de onderwerpen staan, geven aan of het om terugblikken of verwachtingen gaat.

Staaftiagram (pessimisten/optimisten): de vragen over de onderwerpen in het dashboard kunnen de ondernemers beantwoorden met verbetering, verslechtering, of onveranderd. In deze grafiek is het percentage optimisten (ondernemers die verbetering zien/verwachten) afgezet tegen de pessimisten (zij die verslechtering zien/verwachten). De witte ruit geeft het saldo hiervan weer.

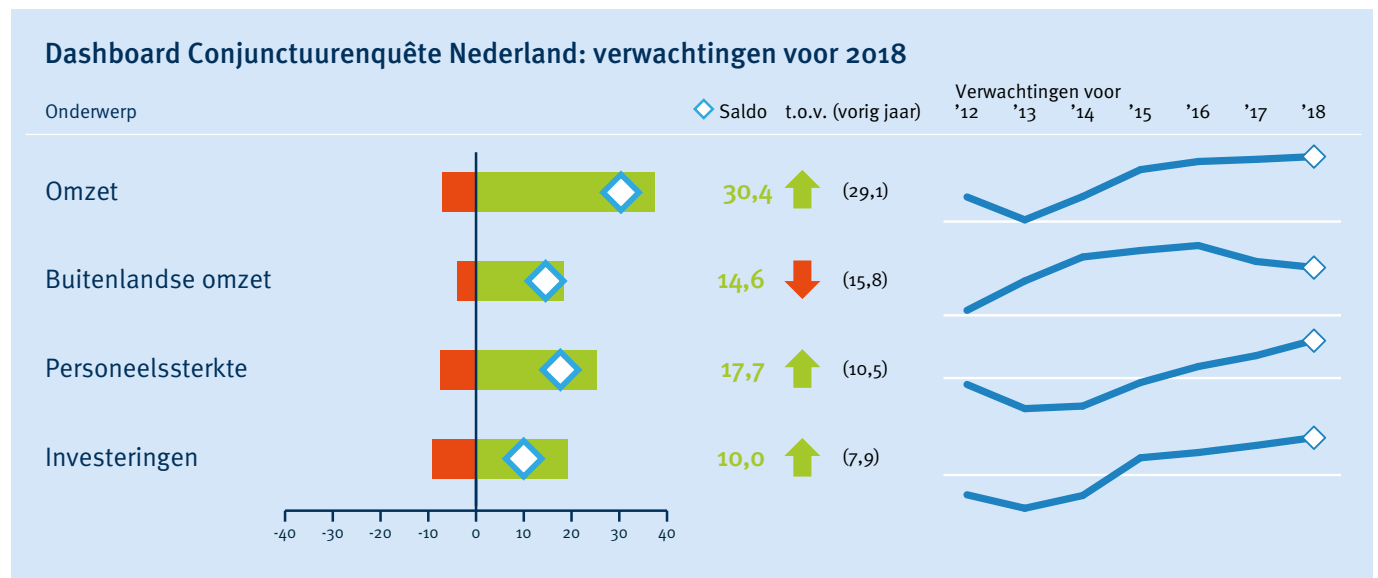
Saldo: het saldo is het verschil tussen het percentage optimisten en het percentage pessimisten, dat ook terug te zien is in het staafdiagram. Positieve waarden (meer optimisten dan pessimisten) worden groen weergegeven, negatieve saldi (meer pessimisten dan optimisten) worden rood weergegeven.

T.o.v. vorig jaar: het saldo van hetzelfde onderwerp in hetzelfde kwartaal een jaar eerder is tussen haakjes weergegeven. Er is gekozen voor hetzelfde kwartaal een jaar eerder, om eventuele seizoeneffecten uit te sluiten. De groene pijl naar boven of rode pijl naar beneden geeft aan of er sprake is van respectievelijk een verbetering of verslechtering.

Lijndiagram (laatste 10 kwartalen): per onderwerp wordt de ontwikkeling in de laatste 10 kwartalen weergegeven. Hierop is geen seizoencorrectie toegepast. De witte horizontale lijn is de nullijn. Het saldo in het laatste kwartaal is met een witte ruit weergegeven.

Ondernemers verwachten verdere groei in 2018

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op Statline

Ondernemend Nederland gaat het komende jaar met vertrouwen tegemoet. Er wordt voor 2018 vooral groei van de werkgelegenheid verwacht. Ook over de omzet en investeringen zijn de Nederlandse ondernemers positief gestemd. De verwachtingen voor het komende jaar zijn sinds de start van de monitor eind 2008 niet eerder zo positief geweest.

Groei werkgelegenheid

Voor volgend jaar verwachten de Nederlandse ondernemers een verdere groei van de werkgelegenheid. Voor het vijfde jaar op rij is het aantal ondernemers dat een toename van de werkgelegenheid verwacht groter dan in het voorgaande jaar. Bij ruim twee derde van de bedrijven zal de werkgelegenheid naar verwachting niet of nauwelijks veranderen. Van de overige bedrijven is per saldo bijna 18 procent van plan om volgend jaar het personeelsbestand te vergroten. Een kwart van de ondernemers ziet groei, terwijl ruim 7 procent voorziet personeel te zullen afstoten in 2018.

Toename van de omzet

Het bedrijfsleven verwacht in 2018 meer omzet te behalen dan in 2017. Maar liefst 37 procent van de ondernemers verwacht

voor 2018 een omzettoename, tegenover 7 procent van de ondernemers die een afname verwacht. Per saldo verwacht dus 30 procent van hen meer omzet. Daarmee verschilt de omzetverwachting nauwelijks met eerdere jaren.

Ook exportverwachtingen positief

Net als vorig jaar verwachten ondernemers ook een groei van de buitenlandse omzet. Ruim 18 procent van de ondernemers voorziet een toename van de export in 2018 en bijna 4 procent verwacht een afname. Per saldo verwacht 15 procent van de ondernemers een toename van de export. Dat is nagenoeg gelijk aan de verwachting die ondernemers vorig jaar voor 2017 hadden.

Opnieuw hogere investeringen

De investeringsverwachting voor het komende jaar groeit sinds 2016 gestaag. Net als vorig jaar denkt nu ruim 19 procent van de ondernemers meer te investeren in het volgende jaar. Het percentage ondernemers dat daarentegen verwacht minder te gaan investeren is 9. Per saldo wordt door 10 procent van de ondernemers een groei van de investeringsuitgaven in 2018 voorzien.

Uitgelicht: Verwachtingen 2018

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

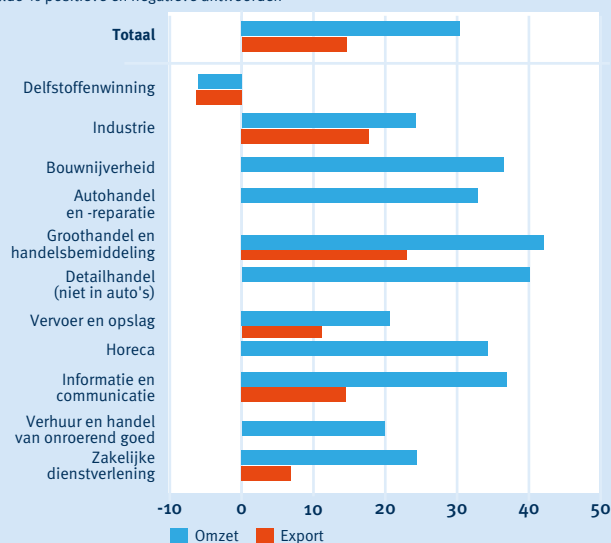
Optimisme over omzet en export in 2018

Ondernemers verwachten dat de omzet in 2018 per saldo toeneemt. Er is verschil tussen de sectoren. In de delfstoffenwinning wordt door per saldo 6 procent van de bedrijven een afname van de omzet verwacht; het is de enige sector met een negatieve omzetverwachting. In de overige sectoren wordt een toename van de omzet verwacht. Het meest positief zijn de ondernemers in de groothandel en de detailhandel, waar per saldo 42 en 40 procent een omzetgroei voorziet.

Voor de export zijn de positieve verwachtingen wat gematigder. In de groothandel verwachten, met een saldo van 23, de meeste ondernemers een toename van de export in 2018, gevolgd door de industrie (+18 procent).

Verwachtingen omzet en export 2018

saldo % positieve en negatieve antwoorden

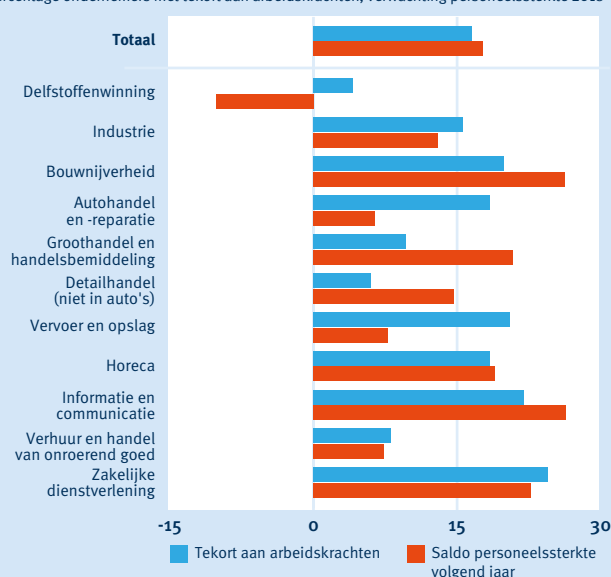

Groei werkgelegenheid in 2018

De ondernemers in Nederland verwachten voor 2018 een verdere toename van de werkgelegenheid. Bij per saldo 18 procent van de bedrijven zal er naar verwachting meer personeel worden aangetrokken. In alle branches, de delfstoffenwinning uitgezonderd, groeit het personeelsbestand. In enkele sectoren is de voorziene groei bovengemiddeld. Dat is het geval in de zakelijke dienstverlening, de sector informatie en communicatie en in de bouw. Aan het begin van het vierde kwartaal meldde één op de zes ondernemers dat de bedrijfsvoering belemmerd wordt door een tekort aan gekwalificeerd personeel. Begin 2016 was dit nog slechts bij krap vijf procent van de bedrijven het geval.

Verwachtingen werkgelegenheid 2018

Percentage ondernemers met tekort aan arbeidskrachten, verwachting personeelssterkte 2018

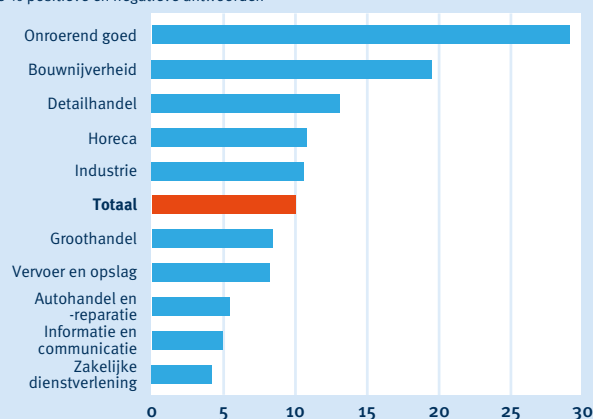

Positieve investeringsverwachting in alle sectoren

Sinds eind 2012 verbeteren de investeringsverwachtingen voor de ontwikkeling van de investeringen in het volgende jaar. Waar voor 2017 door per saldo 7,9 procent van de ondernemers een toename van de investeringen werd verwacht, voorziet nu 10,0 procent een groei van de investeringsuitgaven in 2018. In alle sectoren zijn de verwachtingen ten aanzien van de investeringen positief. In de sector verhuur en handel van onroerend goed verwacht per saldo 29,1 procent van de ondernemers meer te investeren. Met een saldo van 19,5 is het aantal ondernemers in de bouw dat een groei voorziet ook groter dan gemiddeld. In de zakelijke dienstverlening verwacht per saldo 4,2 procent een investeringsgroei.

Investeringsverwachtingen 2018

saldo % positieve en negatieve antwoorden

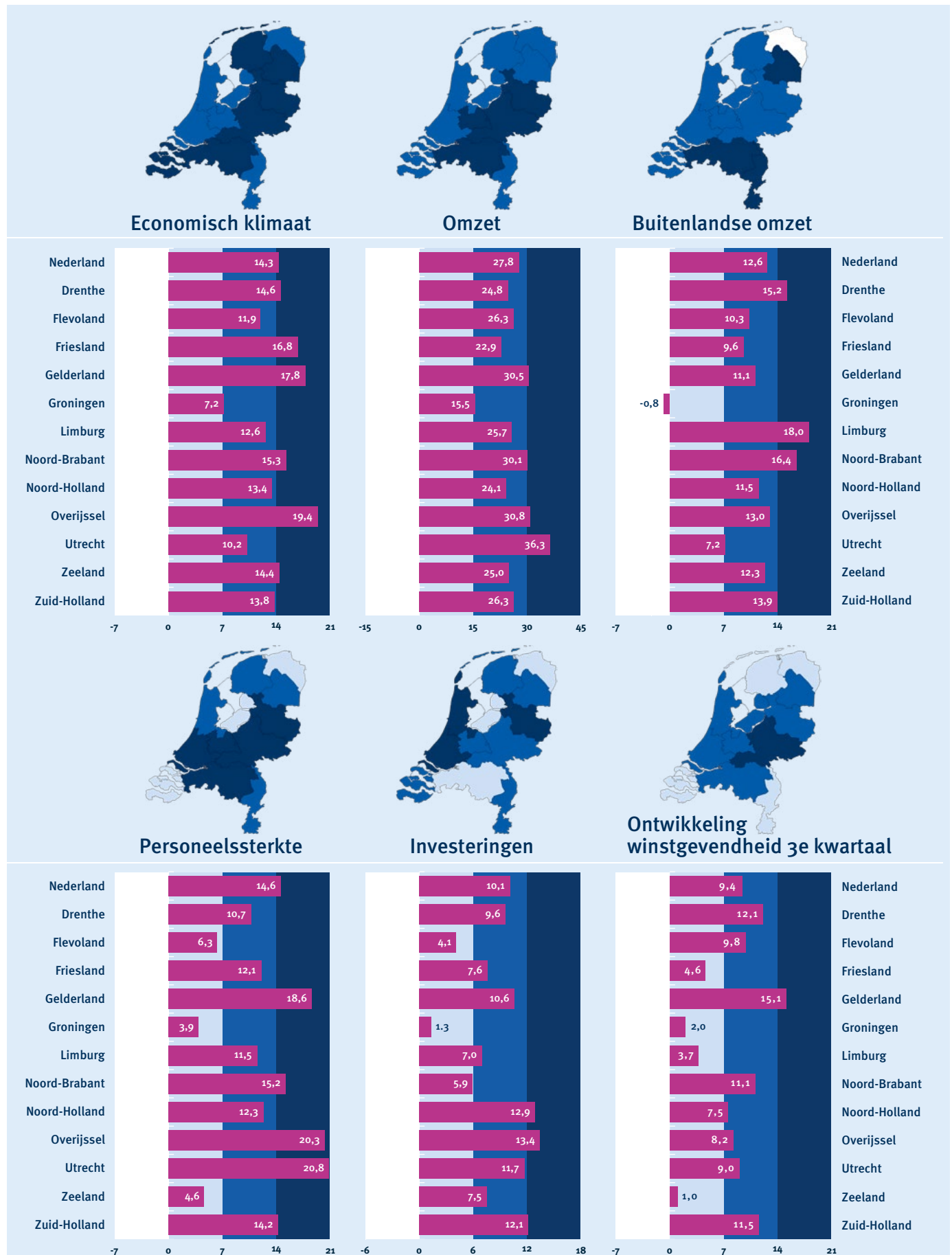

Verwachte ontwikkelingen bedrijfsleven per provincie

Uitkomsten vierde kwartaal 2017. Het betreft het verschil tussen de percentages optimisten en pessimisten per onderwerp, per provincie. Het betreffen vijf verwachtingen over het vierde kwartaal en een terugblik op de winstgevendheid in het derde kwartaal.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Ondernemers in Overijssel meest positief gestemd

Het positieve beeld uit de Conjunctuurenquête komt in elke provincie terug. Bij de zes indicatoren die hier worden uitgelicht, komt er slechts bij één provincie een negatief saldo voor. Over het algemeen zijn Overijsselse ondernemers het meest positief gestemd. Ondernemers in de provincie Groningen oordelen het minst positief.

Ondernemers in Overijssel meest positief over economisch klimaat

In Overijssel is het grootste aantal ondernemers positief in hun verwachtingen voor het economisch klimaat. Per saldo voorziet in die provincie 19,4 procent van de ondernemers een verbetering van het economisch klimaat in de komende drie maanden. In Nederland als geheel wordt dat per saldo door 14,3 procent van de ondernemers verwacht. In Groningen (saldo +7,2) is de verwachting het minst positief.

Zeer gunstige omzetverwachtingen in Utrecht en Overijssel

Op de omzetverwachtingen scoort Utrecht met een saldo van +36,3 het hoogst. Vooral de bouwbedrijven en ondernemers in de sector vervoer en opslag in deze provincie zijn bovengemiddeld positief over de omzetgroei. Utrecht wordt gevolgd door Overijssel waar het saldo +30,8 bedraagt. Landelijk verwacht per saldo 27,8 procent van de ondernemers een toename van de omzet. Met een saldo van +15,5 scoort Groningen het laagst bij de omzetverwachting voor de laatste maanden van dit jaar.

Limburgse ondernemers meest positief over export

In de provincie Limburg verwachten per saldo de meeste ondernemers (18,0 procent) een toename van de buitenlandse omzet. Ondernemers in Noord-Brabant (saldo +16,4) en Drenthe (saldo +15,2) completeren de top drie. Alleen in Groningen verwacht per saldo een fractie (0,8 procent) van de ondernemers een daling van de buitenlandse omzet. In Nederland als geheel

verwacht per saldo 12,6 procent van de ondernemers een toename van de buitenlandse omzet.

Ondernemers in Utrecht meest positief over werkgelegenheid

In Nederland als geheel voorziet per saldo 14,6 procent van de ondernemers een groei van de werkgelegenheid in het vierde kwartaal van dit jaar. Utrecht (saldo +20,8), Overijssel (saldo +20,3) en Gelderland (saldo +18,6) steken hier het meest positief bij af. In Groningen en Zeeland verwacht per saldo circa 4 procent van de ondernemers zijn personeelsbestand uit te breiden in de komende drie maanden.

Meer investeringsgroei in Overijssel

Landelijk verwacht per saldo 10,1 procent van de ondernemers een groei van de investeringen. In Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland verwachten bovengemiddeld meer ondernemers een toename van de investeringen, met een saldo van respectievelijk 13,4; 12,9 en 12,1 procent.

Verdere toename winstgevendheid

Gelderland is de provincie waar de groep bedrijven (per saldo 15,1 procent) met een positieve winstontwikkeling in het derde kwartaal van 2017 het grootst was. In Nederland als geheel kwam het saldopercentage uit op +9,4. Naast Gelderland zijn er nog vier provincies die boven het landelijke gemiddelde scoren. Een bescheiden verbetering van de winstgevendheid werd door de Zeeuwse en Groningse ondernemers gemeld.

Op de omzetverwachtingen scoort Utrecht het hoogst

Kerntabel Ondernemersvertrouwen en Conjunctuurenquête Nederland

Ondernemersvertrouwen

Verwachtingen voor het vierde kwartaal niet seizoen gecorrigeerd saldopercentage bedrijven

2017 2e kwartaal	2017 3e kwartaal	2017 4e kwartaal		Omzet	Personeel	Economisch klimaat
15,5	15,9	13,4	Totaal bedrijfsleven	27,8	14,6	14,3
-2,8	-18,5	-14,1	Delfstoffenwinning	-44,3	-30,1	11,3
8,3	6,6	8,2	Industrie	25,8	11,1	10,6
34,7	33,5	23,6	Bouwnijverheid	41,8	30,0	24,8
9,1	6,3	7,4	Autohandel en -reparatie	26,9	8,1	16,9
27,4	30,2	19,9	Groothandel	29,0	18,4	17,5
9,0	15,1	14,7	Detailhandel	38,1	10,3	16,8
7,4	7,5	8,0	Vervoer en opslag	23,3	11,8	10,8
19,8	21,5	13,0	Horeca	6,5	-1,7	6,8
23,4	17,1	13,3	Informatie en communicatie	41,8	15,3	15,5
10,4	11,0	5,4	Verhuur en handel onroerend goed	2,8	12,3	4,5
16,6	18,9	17,0	Zakelijke dienstverlening	26,5	18,2	13,3

Meer informatie op StatLine

Ondernemersvertrouwen

Conjunctuurenquête naar bedrijfstak

Conjunctuurenquête naar regio
(landsdeel/provincie/COROP)

Dit rapport verschijnt ieder kwartaal op ondernemersplein.nl/COEN. Wilt u meer informatie? Neem dan contact op met één van de COEN-partnerorganisaties:

www.cbs.nl 088 570 70 70
info@cbs.nl

www.eib.nl 020 205 16 00
eib@eib.nl

www.kvk.nl 088 585 15 85
kenniskesk@kvk.nl

www.mkb.nl 070 349 03 49
www.vno-ncw.nl kempen@vnoncw-mkb.nl

**ondernemers
plein**

V N O N C W